

**Dadasaheb Dhanaji Nana Choudhari
Samajkarya Mahavidyalaya**

Malkapur, Dist. - Buldana

College Code - 328 Office - Mukatainagar Road, MALKAPUR - 443101, (M.H.),P.B.No.35, Ph. 07267 - 223212

Outward No./D.D.N.C./SKM/3-2/20

Date 14/12/2021

Criteria 3.2.2:	Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years.
Findings of DVV	Provide Cover page, content page and first page of Women in difficult circumstance Libraries in Higher Education in India State & Economical System in Indian Society Political and Social Movement in India Research Methodology in library Science, Social Sciences and Commerce Covid- 19 Challenges & Oppurtunity befor India with ISBN numbers, title, author, Department/ School/ Division/ Centre/ Unit/ Cell, name and year of publication.
Response/ Clarification	1) Cover page, content page and first page of Women in difficult circumstance Libraries in Higher Education in India State & Economical System in Indian Society Political and Social Movement in India Research Methodology in library Science, Social Sciences and Commerce Covid- 19 Challenges & Opportunity before India with ISBN numbers, title, author, Department/ School/ Division/ Centre/ Unit/ Cell, name and year of publication are attached.(Appendix-I)

IQAC Coordinator
NAAC - Cooridizator,
D.D.N.C.College of Social Work,
Malkapur,Dist.Buldana.

Principal
Officiating Principal,
D. D. N. C. College of Social Work
Malkapur; Dist. - Buldana,

Appendix-I

3.2.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years (10)

Sr. No	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Name of the publisher
1	Prof. A. C. Sawale	Women in difficult circumstance	Status of women in modern period - violence against women	women in difficult circumstance	2016-17	ISSN No : 2231-0096	Atharv Publication, Jalgaon
2	Miss. P. L. Warade	Libraries in Higher Education in India	Use of Information and Communication technology in Library Service	Libraries in Higher Education in India	2016-17	ISBN: 978-93-86196-17-0	Atharv Publication, Jalgaon
3	Prof. D.M. Daregave	State & Economical System in Indian Society	Human right & Indian Constitution	State & Economical System in Indian Society	2017-18	ISBN : 978-81-929031-9-4	Alpha Computers Publication
4	Prof. V.K. Pingle	Political and Social Movement in India	Labour Movement	Political and Social Movement in India	2019-20	ISBN 13 : 978-93-88544-74-0	Atharv Publication, Jalgaon
5	Dr. P. L. Warade	Research Methodology in library Science, Social Sciences and Commerce	If you read, you will live	Research Methodology in library Science, Social Sciences and Commerce	2020-21	ISBN-978-81-9515862-3	Principal, Dr. C.S. Katade
6	Dr. P. L. Warade	Covid- 19 Challenges & Oppurtunity befor India	Covid- 19 & The Role of Librarian	Covid- 19 Challenges & Oppurtunity befor India	2020-21	ISSN 978-93-89493-12-2	Rangrao Patil Academic Book Publication Jalgaon

Arumey
Prakashan
Latur

SAMATA SHIKSHAN SANSTHA, PUNES

**DR. BABASAHEB AMBEDKAR COLLEGE OF
SOCIAL WORK, MORANE, DHULE. (M.S.) INDIA**

NAAC Accredited With "B" Grade
☎(02560)-275289 E-mail-mw_college@rediffmail.com

Certificate

This is to certify that, Sauvde Anil chintaman
of D.D.N.C. College of S.W. Malkapur Dist. Buldhana.

participated in two day Multi-disciplinary International Conference on
"Women in Difficult Circumstances : Issues, Challenges and Responses"

held on 10th & 11th February 2017. He/She presented a paper entitled

सामाजिक काष्ठानि कश्चिन् स्थिती - महिलाशिशु कश्चिन्

Dr. Raghunath S. Mahajan

Dr. Raghunath S. Mahajan
Convener

Dr. Jalindar B. Adsule

Dr. Jalindar B. Adsule
Principal

Maharana Pratapsinh Sanshodhan Sanstha, Mumbai's

Anandibai Raorane Arts, Commerce & Science College, Vaibhavwadi

Tal. Vaibhavwadi, Dist. Sindhudurg - 416810 (Maharashtra)

NAAC Re-accredited (Third Cycle) A Grade (CGPA 3.08)

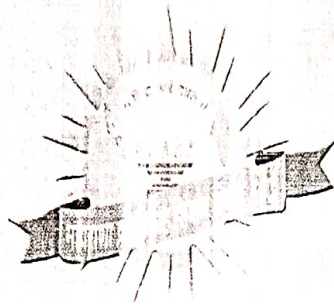
ISO-9001:2015 Certified

Affiliated to

University of Mumbai

Organized by

Department of Library and IQAC

One Day Online International Multidisciplinary Conference on

Research Methodology in Library Science, Social Sciences and Commerce

Conference Date- 27 May 2021

Principal Dr. Anand Kakade

Asst. Prof. Dr. Anand Kakade

Asst. Prof. Kishor K. Waghmare

वचाल तर वाचाल

डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे

ग्रंथपाल

दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय मलकापूर, जि. बुलडाणा.

मो. न. ९४२३८०७८६२,

ई.मेल—ppkmlk@gmail.com

वाचन ही एक सहज मानवी प्रवृत्ती आहे व ती सर्वकाळ टिकून राहणार आहे हे त्रिकालबाधित सत्य आहे. आजच्या स्पर्धेच्या युगात ज्ञानसंपन्न व्यक्ती हाच सर्वात श्रीमंत व चिरकाल समाधानी असतो. ज्ञान असे एक साधन आहे की जे सावलीप्रमाणे मनुष्याच्या सोवत असते, जे कधीही हिरावून घेतले जात नाही, दिल्याने कमी होत नाही उलट ते अधिकाधिक वर्ध्द दोंगतच होत असते म्हणून प्रत्येकाने ज्ञानसंपन्न होण्याकरीता प्रयत्नशील असायला हवे. जिथे जिथे मिळेल तिथे तिथे आपली ज्ञानाची भूक भागविण्याचा प्रयत्न करायला हवा. इतिहासाकडे बघितल्यास आपल्या सहज लक्षात येईल की जे बुध्दीमान व्यक्ती होऊन गेल्या त्या मग कोणत्याही क्षेत्रातील असोत आयुष्यभर विद्यार्थी म्हणून जगण्यातच आनंद मानीत असत. अगदी वैज्ञानिक, संशोधक, साहित्यिक, समाजसुधारक गृहदा आपला अमूल्य वेळ अध्यायनासाठी अर्थात वाचनासाठी राखून ठेवत असत. ज्यामुळे त्यांच्या विचारात प्रगल्भता निर्माण होऊन त्या विचाराने प्रभावित वर्तनाला आदर्श माणून वागत असत. म्हणूनच ते आजही अनेकांसाठी आदर्श म्हणून मान्यता प्राप्त ठरले आहेत. यासाठी नियमित वाचन करायला पाहिजे याचाच अर्थ असा आहे की व्यक्तीला जर मरावे परी किर्ती रुपी उगवे असे वाटत असेल तर त्यासाठी आपल्या आवडीच्या क्षेत्रातील ज्ञानार्जन व्हावे यासाठी त्याविषया संबंधित वाचन करणे आवश्यक आहे. जगातील बहुतेक सर्वच तत्वज्ञानी, चिंतनशिल अभ्यासकांनी, साहित्यिकांनी ग्रंथाला गुरु मानले आहे. म्हणूनच आजच्या स्पर्धेच्या, तंत्रज्ञानाच्या युगातही आपण जेवढे अधिक वाचन करू तेवढे आपल्या क्षेत्रात स्वतःचा ठसा निर्माण करू शकू यात शंका नाही अर्थातच यामुळे वाचाल तर वाचाल या म्हणीची सिध्दता अनुभवास येईल.

वाचनसंस्कृती जपणे अतिआवश्यक आहे. वाचनामुळे मनुष्य प्रगल्भ होत जातो. सुजाण व सक्षम पिढी निर्माण होण्यासाठी नियमित वाचन करणे आवश्यक आहे. वाचनाने आपल्या ज्ञानात भर पडते. म्हणून तरुण पिढीने तर पुस्तक वाचना हा छंदच जोपासला पाहिजे. यशाची प्रथम पायरी म्हणजे वाचन, म्हणूनच मानवावर वाचन संस्कार होणे गरजेचे आहे. नियमित वाचनामुळे आपले विचार समशुध्द होत जातात. व त्याचा आपल्या जीवनावर चांगला व

सकारात्मक परिणाम होतो. व आपल्या विचारांची वाचनाक योग्य दिशेने होऊन आयुष्याकडे पाहण्याच्या आपला दृष्टीकोन बदलतो. यामुळे असा मानले जाते की, पुस्तके आपल्याला सकारात्मक दृष्टीने विचार करायला प्रवृत्त करतात. म्हणून ग्रंथांशी मैत्री केल्याने व नियमित दर्जेदार ग्रंथांचे वाचन केल्याने आपली भाषा व विचार समृद्ध बनून त्याचा आपल्या व्यक्तीमत्त्व विकासाला हातभार लागतो. वाचनामुळे शब्दसंचय व आकलनक्षमता वाढते. वाचनाची आवड किंवा अभिरुची वयानुसार बदलत असते. बालवयात कथासाहित्य, तरुणवयात कादंबरी, प्रौढ वयात आध्यात्मिक साहित्य अश्या प्रकारे वाचनाची अभिरुची बदलत असते. प्रत्येक व्यक्तीसाठी त्यांच्या गरजेनुसार, अभिरुचीनुसार निरनिराळ्या साहित्याची मुबलक उपलब्धता असून वाचक त्याचा आस्वाद घेत असतो.

विद्यार्थीदशेत वाचनाला फार महत्त्व आहे. वाचन म्हणजेच विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञान व माहितीची पेरणी असून नियमित वाचनाच्या मशागतीमुळे त्यांना अधिकाधिक ज्ञान अर्जित व वर्धित करता येते. याचा परिणाम विद्यार्थ्यांना आपली उत्तम कारकीर्द घडविण्यासाठी होतो. म्हणूनच ग्रंथालये म्हणजेच ज्ञानकेंद्रे यांचा अधिकाधिक उपयोग करून ज्ञानसमृद्ध होण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ग्रंथप्रदर्शनाद्वारे नवनवीन विषयावरील पुस्तके आपणास पाहावयास मिळतात व त्यामुळे वाचनाची प्रेरणा जागृत होते व वगवेगळ्या विषयांसंबंधी आपली आवड व उत्सुकता सुद्धा जागृत होते. यामुळे आपल्या ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत जाऊन वैचारिक श्रीमंती वाढीस लागते. वाचनामुळे आपल्या कल्पना शक्तीची वाढ होऊन, प्रेरणा मिळते व सृजनशीलता जागृत होण्यास मदत होते. वाचनामुळे आपल्यात एकाग्रता वाढीस मदत होते. पुस्तके प्रगतीसाठी दिशादर्शक ठरतात. आज २१ व्या शतकातही सर्वसामान्य लोकांवर रामायण, महाभारत किंवा जगभरातील निरनिराळे थोर व्यक्तीचे चरित्र अशा इतिहासाचा खोलवर परिणाम दिसतो. त्यामुळे ऐतिहासिक वाचनाकडे वाचकांचा कल जास्त दिसतो. वाचनाद्वारे इतिहासाचा मागोवा घेऊन वर्तमानात कार्य करतांना भविष्याचा वेध घेण्यासाठी उपलब्ध ग्रंथसाहित्याचा उपयोग करता येतो.

ग्रंथ वाचनाने आपले मानसिक स्वास्थ्य अधिकाधिक सुदृढ बनत जाते. मानसिक तणाव घालविण्यासाठी संगीताच्या प्रयोगासोबतच वाचनाचाही खूप चांगला परिणाम आढळून आला आहे. आजच्या तणावपूर्ण जीवनशैलीत युवकांना वाचनामुळे नक्कीच फायदा मिळू शकतो. जीवनाचा आनंद घेण्यासाठी दैनंदिन वाचन करणे महत्त्वाचे आहे. वाचनाने बुद्धीच्या विकासाला चालना मिळते. स्मृतीभ्रंश व डिप्रेशन या सारख्या आजारांमध्ये ग्रंथ वाचनाने सुधारणा झाल्याचे दिसून आले आहे. अश्या प्रकारच्या रुग्णांमध्ये विशिष्ट प्रकारच्या साहित्याचा वापर करून त्यांचा आत्मविश्वास वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

वाचकांसाठी शासकीय ग्रंथालये, सार्वजनिक ग्रंथालये, शालेय, महाविद्यालयीन, विद्यापिठीय व इतर सर्व ग्रंथालयांद्वारे किंवा ग्रंथ विक्रेते, प्रकाशक, वितरक यांच्या मार्फत आवश्यक ते साहित्य उपलब्ध केल्या जाते. वाचन संस्कृतीच्या वाढीसाठी या सर्व ग्रंथालयांची फार महत्त्वाची भूमिका आहे. यासाठी 'गाव तेथे ग्रंथालय' ही संकल्पना पूर्णत्वास नेणे आवश्यक आहे. ग्रामीण

भागातील युवकांच्या पर्यायाने देशाच्या प्रगतीसाठी ही ग्रामीण ग्रंथालये फार महत्वाचे कार्य करू शकतात. ग्रामीण भागातील युवकांमध्ये वाचनाची प्रेरणा निर्माण करून त्यांच्या साठी विविध क्षेत्रातील दर्जेदार साहित्यसाठा उपलब्ध झाल्यास त्यांच्या व देशाच्या प्रगतीसाठी उपयुक्त ठरू शकेल. हा दृष्टीकोन लक्षात घेऊनच डॉ. एस. आर. मंगनाशन यांनी ग्रंथालय चळवळ राबविली व जगभरात या चळवळीला प्रचंड प्रतिसाद मिळाला व ग्रंथालयक्षेत्रात या चळवळीमुळे भारताचे नाव जगभरात लौकिकास प्राप्त झाले.

आजचे युग हे स्पर्धेचे युग आहे. हया स्पर्धेत टिकण्यासाठी वाचनाशिवाय पर्याय नाही. जगभरात कानाकोपऱ्यात दैनंदिन घडणाऱ्या घटनांची अद्यावत माहिती व शतपत्रे, नियतकालिके आपल्याला उपलब्ध करून देतात. म्हणूनच 'वाचाल तर वाचाल' हा भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उपदेश आपण सतत लक्षात ठेवला पाहिजे. लोकमान्य टिळकांनी तर ग्रंथांना गुरुचे स्थान दिले आहे. प्रभाकर के. अत्रे यांनी असे म्हटले की, पुस्तक म्हणजे सजीव मनाचा हेतूपूर्ण संवाद असतो. रामदास स्वामींनी — 'दिवसामाजी काही तरी लिहावे। प्रसंगी अखंडीत वाचित जावे।' असा संदेश दिला आहे. भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी म्हणतात की, पुस्तकाचे वाचन करणे म्हणजे आपले मन निर्मळ करणे होय. पुस्तकातल्या विविध बाबींचा थेट परिणाम वाचकाच्या मेंदूत जाऊन भिडतो. जो व्यक्ती वाचन करतो तोच विचार करू शकतो. भारताचे माजी राष्ट्रपती भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या घरात ५० हजार पुस्तकांचा संग्रह होता. व माझा ग्रंथ संग्रह हा माझा सर्वात मोठा मौल्यवान ठेवा आहे असे ते म्हणत. अश्या या थोर व्यक्तीचा जन्म दिवस हा वाचन प्रेरणा दिन म्हणून साजरा केला जातो. यावरून असे लक्षात येते की थोर व्यक्ती आयुष्यभर पुस्तकांचे वाचन केल्यामुळेच महान कार्य करून राष्ट्रविकासात व सामाजिक विकासात फार मोठे योगदान देऊ शकले. व त्यांना भारतरत्न किंवा तत्सम सर्वोच्च सन्मानाने गौरविण्यात आले. याचप्रमाणे भारताशिवाय जगभरात सुध्दा पुस्तकप्रेमी थोर व्यक्तींनी सामाजिक, राजनैतिक, वैज्ञानिक, शैक्षणिक, औद्योगिक, आध्यात्मिक क्रांती घडवून आणल्याचे दिसून येते.

मनोरंजनासाठी वाचन हा ही एक महत्वाचा भाग आहे. पूर्वीच्या काळी वाचनाचा मनोरंजनासाठी आजच्या तुलनेत खूप जास्त वापर होत असे. परंतु आजच्या वैज्ञानिक युगात वाचनाऐवजी टीव्ही, मोबाईल, इंटरनेट या साधनांचा वापर मनोरंजनासाठी होत आहे. आजची युवा पिढी ग्रंथवाचनापासून दिवसेंदिवस दूर होत चालली आहे. परंतु विज्ञानाच्या व डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने पुस्तके, नियतकालिके, लेख इत्यादी सर्व लेखन साहित्य प्रकार आजच्या युवा पिढीला त्यांच्या आवडीच्या व सोईच्या माध्यमाद्वारे म्हणजेच मोबाईल, लॅपटॉप, टॅबद्वारे वाचनासाठी डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध आहे. त्या माध्यमाद्वारे का होईना वाचन संस्कृती जिवंत व वृद्धिंगत होण्यासाठी तंत्रज्ञानाची मदत होत आहे.

आज कोविड-१९ या महामारीमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीत लोक घरातच डकुन पडले आहेत. घरोघरी सर्व वयोगटांमध्ये मोबाईल, लॅपटॉप, इंटरनेटचा वापर यामधे फार मोठी

वाढ होऊन असे अद्यावत तंत्रज्ञान वापरण्याची सवय आता सर्वांना झाली आहे. या माहितीच्या आणि इंटरनेटच्या युगातही वाचनाचे महत्त्व कायम आहे. वाचन संस्कृती टिकून आहे. कोविड-१९ च्या काळात प्रत्यक्ष ग्रंथालयात जाऊन वाचन किंवा ग्रंथ देवघेव करणे शक्य नसल्यामुळे ग्रंथालयाद्वारे माहिती व तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून वाचनाचा ई-सेवा उपलब्ध करून दिल्या जात आहे. अश्या ई सेवेचा सर्वात जास्त वापर शैक्षणिक मार्गासाठी होत असल्याचे आढळून येत आहे. विद्यार्थी, संशोधक, अभ्यासक यांच्यासाठी ही माहिती तंत्रज्ञान वरदान ठरले आहे. भविष्यातही हा कल कायम राहून त्यात अधिकाधिक वाढ होण्याची शक्यता दिसून येत आहे. म्हणून असे मानणे योग्य ठरेल की कोविड-१९ च्या परिस्थितीमुळे घडून आलेला हा फार मोठा सकारात्मक बदल आहे.

आधुनिक काळातील बदलत्या वाचनसंस्कृतीमुळे पुस्तके खरेदी करून वाचल्यापेक्षा आता इंटरनेटच्या साहाय्याने ई-वाचन करण्याकडे कल वाढत आहे. सोशल मिडिया जसे की फेसबुक, व्हाट्सअप, व्हाट्स, ब्लॉग, ई-बुक, ई-जर्नल यांचा वापर दिवसेंदिवस वाढत आहे. काही वेबसाईट्स वर मोफत ई-बुक, ई-साहित्य उपलब्ध असून त्याचा अधिकाधिक वापर होत आहे. प्रत्यक्ष ग्रंथ किंवा इतर लेखन साहित्य हाताळणे किंवा सांभाळणे यापेक्षा डिजिटल किंवा ई-स्वरूपातील साहित्य हाताळणे किंवा सांभाळणे अधिक सोपे व सोईचे आहे. त्याचप्रमाणे जगभरात कोठेही उपलब्ध असलेले ई-साहित्य एकाचवेळी अनेक व्यक्ती निरनिराळ्या ठिकाणहून वाचू शकतात. हा या तंत्रज्ञानाचा फार मोठा फायदा आहे. निसर्गप्रेमी व पर्यावरणवादी लोकांकडून कागदाचा वापर कमीत कमी करण्याची शुचना व आव्हान जगभरातील लोकांना केल्या जात आहे. त्या दृष्टीने आधुनिक डिजिटल तंत्रज्ञान फायदेशीर ठरत आहे. आपल्या देशात शासनाद्वारे डिजिटल ग्रंथालयाच्या व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी प्रचार व प्रसार केल्या जात आहे. जेणेकरून वाचनसंस्कृती नव्याने वाढीस लागून देशाच्या विकास कार्यात मदत होईल. National Digital Library of India ह्या Website वर वाचकांसाठी मोठ्या प्रमाणात E-Resources उपलब्ध आहे. त्या Website ला भेट देऊन आपण भाषा, विज्ञान, संस्कृती, इतिहास, भूगोल, क्रिडा, आध्यात्म, कायदा, इत्यादी अनेक विषयाची माहिती प्राप्त करू शकतो. याशिवाय Internet चा वापर करून आपण काही Free website द्वारे आवश्यक ती माहिती प्राप्त करू शकतो. यापैकी काही पुढील प्रमाणे— www.esahity.com, marathimati.com, rasik.com, granthalaya.org, ebooks.netbhet.com etc. Magzter व Granthasampada नावाचे APP सुद्धा उपलब्ध आहे. याद्वारे आपण काही Free E-Journals and Free E-Books यांचा वापर करू शकतो. इंटरनेटच्या सहज उपलब्धतेमुळे माहिती प्राप्तीची साधने घरोघरी पोहोचली आहेत. ऑनलाईन स्वरूपातील वाचन साहित्याची जागा इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील वाचन साहित्य घेत आहे. विद्यार्थी, अध्यापक, संशोधक माहिती प्राप्तीकरिता तसेच संशोधन कार्याकरिता जास्तीत जास्त ई-साहित्याचा उपयोग करतांना आढळून येत आहे. जागतिक स्तरावर माहितीचे आदानप्रदान करण्याकरिता इंटरनेटचा वापर मोठ्या

प्रमाणात होत आहे. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने माहिती संवर्धन करणे, आदानप्रदान करण्याचे कार्य कमीतकमी वेळात व कमीतकमी खर्चात होत आहे. व्यक्ती, संस्था, विद्यापीठे यांना स्वतःची माहिती इंटरनेटद्वारे सर्वत्र उपलब्ध करून देणे सहज शक्य झाले आहे. आधुनिक काळात प्रकाशक आपली प्रकाशने ई-स्वरूपात इंटरनेटवर उपलब्ध करून देत आहेत. यामुळे वाचकांना इंटरनेटद्वारे वाचनसाहित्य सहज उपलब्ध होत आहे. या ई-माहिती स्रोतापैकी काही स्रोत मोफत उपलब्ध आहे तर काही विशिष्ट स्रोत वापरणाऱ्यासाठी शुल्क आकारल्या जाते. यात प्रामुख्याने ई-जर्नल्स, ई-बुक, ई-रेफरन्स सोर्सिस, ऑनलाईन डाटाबेसेस यांचा समावेश होतो. आजच्या या जागतिक कोविड-१९ च्या महारांकट रावणी आपण आपला जास्तीत जास्त काळ वाचन करावे व आपला वेळ सत्कारणी लावावा. इतरांसाठी वाचनाचा आग्रह करावा व त्यांच्यासाठी चांगले वाचन साहित्य उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करावा. कोरोना मुळे निर्माण झालेल्या या परिस्थितीत सुरक्षित राहण्यासाठी घरीच थावून निरनिराळ्या विषयांवरिल ग्रंथांचे वाचन केल्याने आपले ज्ञान, विचार, आचार यामध्ये सुधारणा करावी. अशाप्रकारे वाचनाचे महत्व लक्षात घेऊन आपण सर्वांनी दैनंदिन वाचनाचा छंद जोपासून आपला सर्वांगीण विकास घडविण्याचा प्रयत्न घेतला पाहिजे. यासाठी ग्रंथ व ग्रंथालये आपल्याला नक्कीच उपयोगी पडतील.

संदर्भ —

- १) महाअनुभव. जून २०१२, श्री आनंद अवधानी. •झाडाझडती वाचन संस्कृतीची. पुणे: युनिक फीचर्स अँड न्यूज प्रा. लि., पृ.६६.रु.४०.
- २) शब्दमल्हार. दिवाळी अंक २०१७. स्वानंद बेदरकर(संपा.). नाशिक : शब्दमल्हार प्रकाशन, पृ.१४८. रु.१५०.
- ३) महाअनुभव. जूलै २०१२, श्री आनंद अवधानी. •झाडाझडती वाचन संस्कृतीची. पुणे: युनिक फीचर्स अँड न्यूज प्रा. लि., पृ.६६.रु.४०.
- ४) पालकनीती. वर्ष १५. अंक.५. ऑगस्ट २०१५ •वाचन नेमक काय करते?—वसीम मणेर. पृ.४. फलटण : प्रगत शिक्षण संस्था. संजीवनी कुलकर्णी(संपा.). पृ.१६. रु.१५.
- ५) दैनिक वस्तुपत्र.
- ६) इंटरनेट सेवा
- ७) सोशल मिडिया

मानवी हक्क व भारतीय संविधान

प्रा. देविदास माधवराव दरेगाव
प्रा. शंकर संपत वसतकार
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
मलकापूर

आधुनिक राज्यामध्ये मानवी हक्कांची संकल्पना उदयास आलेली आहे. गेल्या अनेक शतकापासून जगामध्ये लोकशाहीचा उदय आणि विकास झालेला आहे. मानवी हक्कांना मानवाच्या जीवनात अनन्य साधारण असे महत्व आहे. मानवी हक्क हे प्रत्येक मानवाचे जन्मसिद्ध हक्क असून ते प्रत्येक मनुष्याच्या अस्तित्वाशी निगडित, अविभाज्य, सार्वत्रिक, समान, पुरोगामी मूलभूत असे आहेत. मानवाचे जीवन खऱ्या अर्थाने सुखी व समाधानी करण्यासाठी मानवी हक्कांची आवश्यकता आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचा जाहिरनामा मंजूर केला. त्यानुसार अनेक राष्ट्रांनी या मानवी हक्कांच्या या जाहिरनाम्याचा स्विकार करून त्याला राज्यघटनेत स्थान दिलेले आहे. भारतीय राज्यघटनेत सुद्धा त्याचा समावेश करण्यात आलेला आहे. तसेच या मानवी हक्कांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी भारतात १९९३ साली मानवी हक्क सुरक्षितता कायदा करण्यात आलेला आहे. मानवअधिकार कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी १९४६ साली स्थापन करण्यात आलेली आहे. मानवअधिकार आयोगापासून तर २००६ साली स्थापन करण्यात आलेल्या मानव अधिकार सभेपर्यंत विविध संस्था, संघटनांची स्थापना संयुक्त राष्ट्र संघाकडून झालेली आहे.

मानवी हक्कांचा अर्थ :

मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीचे जीवित स्वातंत्र्य, समानता आणि सन्मान यांच्याशी संबंधित सर्व हक्क. ज्याची हमी राज्यघटनेने दिलेली आहे. तसेच त्यांचा उल्लेख आंतरराष्ट्रीय करामध्ये केलेला आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानव अधिकार जाहिरनाम्याच्या तिसऱ्या कलमात असे स्पष्ट केले आहे की, प्रत्येकास जीवित स्वातंत्र्य आणि संरक्षणाचा हक्क आहे. प्रत्येक व्यक्तीला जन्माबरोबरच जगण्याचा आणि वैयक्तिक संरक्षणाचा अधिकार आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मानवी हक्क जाहिरनाम्याच्या पहिल्या कलमात सर्व मानव जन्मतःच स्वतंत्र आणि समान आहेत. त्यांनी बंधुभावाने वागावे तर दुसऱ्या कलमात असे म्हटले आहे की, वंश, वर्ण, भाषा, लिंग, राजकीय व अन्य मत धर्म, राष्ट्र सामाजिक मूळ, मालमत्ता, विशिष्ट क्षेत्रात जन्मल्यामुळे मिळणारी प्रतिष्ठा व दर्जा इ. बाबतीत भेदभाव न करता सर्व मानवास समान अधिकार व स्वातंत्र्य आहे, असा उल्लेख करण्यात आलेला आहे.

मानवी हक्कांचे स्वरूप व गरज :

जागतिक राजकारणाचा अभ्यास करणाऱ्या अनेक विचारवंतांनी आणि अभ्यासकांनी मानवी हक्कांचे समर्थन केले. सुरुवातीला मानवी हक्कांचे स्वरूप अमश्लक्ष आणि पुस्तकी होते. जागतिक व्यवहारामध्ये व राजकारणात मानवी हक्काची संकल्पना मान्य होऊ लागली. जागतिक विविध देशातील विचारवंतांनी आणि राजकीय नेत्यांनी मानवी हक्कांचे समर्थन केले.

जगात मानवी हक्कांना प्रभावी समर्थन प्राप्त होऊ लागले. जागतिक जनमतामुळे मानवी हक्कांची संकल्पना प्रत्यक्ष व्यवहारात साकार होण्याची सुरुवात केली. संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्काची सनद १० डिसेंबर १९४८ रोजी जाहीर केली. त्यावेळी जगातील बहुसंख्य सदस्य देशांनी मानवी हक्कांच्या सनदेवर सहा केल्या. याचा अर्थ जागतिक करार आणि संधी यांच्या माध्यमातून मानवी हक्क अंमलात आणण्याचे आश्वासन वेगवेगळ्या देशांनी मानव जातीला दिलेले दिसते. बदलत्या काळानुसार मानवी हक्कांच्या विचारांचे स्वरूप सुध्दा बदलून गेलेले आहे. मानवी हक्कांच्या सनदेत एकूण २९ कलमे आहेत. या कलमांमध्ये राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्क स्पष्ट करण्यात आलेले आहेत. हक्क हे समाजप्रधान आहेत. परंतु व्यक्ती संपूर्ण समाज यांच्या कल्याणाकरीता मानवी हक्कांचे रक्षण होणे गरजेचे आहे. मानवाला सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी दुर्बल व अप्रगत्यांच्या संरक्षणासाठी, व्यक्तीच्या न्यायिक हक्कांच्या रक्षणासाठी आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी मानवी हक्कांच्या रक्षणाची गरज आहे.

भारतातील मानवी हक्क :

भारताच्या राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागातील कलम १२ ते ३५ मध्ये मूलभूत हक्कांचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. परंतु अशी नोंद करून चालत नाही. तर त्याचे रक्षण करणे व अंमलबजावणी करणे हे ही महत्वाचे असते. यासाठीचे भारतात १९९३ साली मानवी हक्क संरक्षण अधिनियमित केला आहे. या अधिनियमानुसार राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग, राज्य मानवी हक्क आयोग, राष्ट्रीय महिला आयोग, राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक आयोग, मानवी हक्क न्यायालय यांची निर्मिती केली गेली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ही भारतात मानवी हक्कांसंबंधीची तत्वे स्विकारलेली होती. १९९५ मध्ये लोकमान्य टिळकांच्या प्रेरणेने सर्वात प्रथम मूलभूत हक्कांची मागणी करण्यात आलेली होती. अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या १९२९च्या ठरावातही सामाजिक व आर्थिक पुर्नरचनेचे मुद्दे ठळकपणे मांडण्यात आले होते. १९३९च्या कराची ठरावानंतर सप्तु समितीनेही आपल्या घटनाविषयक प्रस्तावात, भारतीय घटनेत मूलभूत हक्कांचा जाहीरनामा आवश्यक असल्याची शिफारस केली होती. १३ डिसेंबर १९४६ रोजी जवाहरलाल नेहरु यांनी अशा एका स्वातंत्र्य सार्वभौम गणराज्यांसाठी घटना परिषद असा ठराव मांडला की ज्या गणराज्यात

1. भारताच्या सर्व नागरिकांना सामाजिक, राजकीय, प्रार्थना, काम, कृती इत्यादींचे स्वातंत्र्य असेल.
2. मागासवर्गीय, अल्पसंख्यांक, आदिवासी शोषित व अन्य मागासवर्गीयांना पुर्ण संरक्षण असेल.

यासाठीच भारतातील सर्व नागरिकांना समाविष्ट करणारी, सर्वांना समान वागणूक व न्याय देणारी राज्यघटना निर्माण करण्यात आलेली आहे. मानवी हक्कांच्या जाहिरनाम्यात घोषित केलेले हक्क भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत हक्कात राज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वात सर्वोच्च न्यायालयाने मान्यता दिलेल्या हक्कात समाविष्ट असलेले दिसतात.

भारतीय राज्यघटनेतील मानवी हक्क :

अ) नागरी व राजकीय हक्क - भारतीय राज्यघटना

१	व्यक्तीच्या जिविताचा आणि सुरक्षतेचा हक्क	कलम २१
२	गुलामगिरी आणि दास्यप्रथा प्रतिबंधक हक्क	कलम २३
३	कायद्यासमोर समानता व भेदभावाचा अभाव	कलम १७
४	घटनात्मक उपाययोजना सनदशीर हक्क कराराचा मसूदा तयार करणे	कलम ३२
५	जुलमी अन्यायी अटकेविरुद्धचा हक्क	कलम २२
६	पुर्वलक्षी भुतकाळाला लागू पडणारा कायद्याविरुद्धचा हक्क	कलम २०(१)
७	चळवळीच्या स्वातंत्र्याचा हक्क	कलम १०(१) ड
८	संपत्तीचा हक्क (परंतु ४२व्या घटनादुरुस्तीने हा अधिकार वगळण्यात आलेला आहे)	कलम १९(१) क
९	विचार, स्वातंत्र्य, जाणिव, जागृती, धर्मविषयक अधिकार	कलम २५(१)
१०	लोकमत आणि अभिव्यक्तीचा हक्क	कलम १९(१) अ
११	शांततापूर्वक एकत्र येण्याचा आणि संघटना स्थापन्याचा हक्क	कलम १९(१) अ
१२	सार्वजनिक सेवात समान संधी मिळविण्याचा हक्क	कलम १६(१)

१३	दृमाजिक सुरक्षिततेचा हक्क	कलम २९(१)
१४	व्यापारी संघटना स्थापण्याचा हक्क	कलम १९(१) क

ब) आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क - भारतीय राज्यघटना

१	काम करण्याचा हक्क, रोजगार निवडण्याचा हक्क	कलम ४१
२	समान कामासाठी समान वेतनाचा हक्क	कलम ३९(ड)
३	योग्य व समाधानकारक मोबदला मिळविण्याचा हक्क	कलम ४३
४	विश्रांती, स्वास्थ्य (समाधान) मिळविण्याचा हक्क	कलम ४३
५	स्वतःला आणि स्वतःच्या कुटूंबाला राहणीमानाचा दर्जा प्राप्त करण्याचा अधिकार	कलम ३९ (अ) कलम ४७
६	प्राथमिक व मुलभूत मोफत शिक्षणाचा हक्क	कलम ४१ व ४५
७	परिपूर्ण व योग्य सामाजिक सुव्यवस्था मिळविण्याचा हक्क	कलम २८

या शिवाय १९६६ साली झालेल्या मानवी हक्कांच्या दोन सनदांमध्ये जे मानवी हक्क समाविष्ट करण्यात आलेले हक्क भारतीय राज्यघटनेतही स्वीकारलेले आहे. उदा. कायद्यासमोर समानता आणि समान संरक्षण कलम १४ व १५(१), न्यायालये आणि न्यायाधिकरणे यांच्यासमोर समानतेची वागणूक (कलम १४); शांततेने एकत्र येणे, संघटना स्थापन करणे कलम १९(१) (अ आणि ब), व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि सुरक्षितता (कलम २१), सक्तीच्या आणि जबरदस्तीच्या कामापासून मुक्तता (कलम २३) असे नागरी व राजकीय अधिकार भारतीय नागरिकांना देण्यात आलेले आहेत. समान कामासाठी समान वेतन (कलम ३९ ड), मुलांची आणि तरुणांची सुरक्षितता (कलम ३९ फ), काम करण्याचा हक्क (कलम ४१) कामगारांचे राहणीमान त्यांच्या कामाचे सुरक्षित आणि सोईस्कर ठिकाण, त्यांची विश्रांती समाधान इत्यादी विषयक अधिकार (कलम ४१, ४२ आणि ४३), राज्याने दुय्यम शिक्षणाची सोय करणे (कलम ४५), नागरिकांना राहणीमानाचा उत्तम, योग्य दर्जा मिळवून देणे (कलम ४७), इ. आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्क, भारतीय राज्यघटनेत स्पष्ट करण्यात आलेले आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या २१व्या, १४ व्या आणि १९व्या कलमांशी सुसंगत असे काही अधिकार आहेत की जे नमूद केलेले नाहीत परंतु त्यांना सर्वोच्च न्यायालयाने मान्यता दिलेली आहे. उदा. परदेश गमनाचा अधिकार, कायद्याची मदत मिळविण्याचा

अधिकार, माहितीचा अधिकार, पर्यावरणाचा अधिकार, आश्रय मिळविण्याचा अधिकार, मानवी हक्कांचे उल्लंघनातील नुकसानभरपाई मिळणेबाबतचा अधिकार, सुरक्षित घरांच्या निर्मितीचा अधिकार, एकांतवासाचा अधिकार इत्यादी अधिकारांची नोंद घटनेत आढळत नाही. परंतु न्यायालयाने त्यांना मान्यता व संरक्षण दिलेले आहे.

मानवी हक्कांच्या मार्गातील अडथळे

1. बांधिलकीचा अभाव : मानवाधिकारांच्या रक्षणातला आणि आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायद्यांच्या अंमलबजावणीतला सर्वात मोठा अडथळा हा राज्याच्या बांधिलकीच्या अभावाचा आहे. संयुक्त राष्ट्रांकडून गेल्या साठ वर्षांमध्ये मानव अधिकारांच्या संरक्षणासाठी कायदे तयार केले गेले. त्या कायद्यांच्या अंमलबजावणीची प्रक्रिया तयार केली गेली. तथापि राज्याकडून या कायद्यांच्या, करारातील तरतुदींचा आदर केला जात नसल्यामुळे त्यांची अंमलबजावणी व्यवस्थित होऊ शकत नाही.
2. सहमतीच्या तत्वाचा अडथळा : आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायद्यांच्या अंमलबजावणीतला आणखी एक महत्वाचा अडथळा म्हणजे कोणत्याही प्रकारच्या कारवाईसाठी संबंधित राज्यांची आवश्यकता असलेली सहमती होय. या सहमतीच्या अभावी कारवाई पूर्ण होऊ शकत नाही. संयुक्त राष्ट्रे ही राज्यकेंद्रित संघटना आहे. प्रत्येक राज्याच्या स्वतंत्र आणि सार्वभौमत्वाचा आदर करणे आणि राज्यांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करणे या तत्वांशी संयुक्त राष्ट्रे बांधिल आहे. मानव अधिकारांचे उल्लंघन राज्यांच्या छत्रछायेखाली होत असल्यामुळे संबंधित गुन्हेगारांवर कारवाईसाठी राज्यांची सहमती आवश्यक असते आणि सहमती देण्याविषयी राज्ये उदासीन असतात.
3. समन्वयाचा अभाव : मानव अधिकारांच्या रक्षणाचे तत्व संयुक्त राष्ट्रांच्या घटनेत समाविष्ट करण्यात आले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या स्थापनेमागचा हा एक महत्वाचा उद्देश होता. मानव अधिकारांच्या रक्षणासाठी त्याविषयी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून आदर वाढवा यासाठी विविध प्रकारचे करार, ठराव मंजूर केले गेले. या करारांच्या अंमलबजावणीसाठी संस्था, संघटना, समित्या, उपसमित्या आयोगांची स्थापना केली गेली. लहान मुलांचे अधिकार, अल्पसंख्यांकांचे अधिकार, एडसग्रस्त रुग्णांचे अधिकार अशा विविध विषयांशी संबंधित करार करण्यात आले. या सर्व करारांमध्ये आणि करारांची अंमलबजावणी करण्यासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या संस्थात्मक संरचनांच्या कार्यात समन्वयाचा अभाव आहे.
4. सक्तीचा अभाव : संयुक्त राष्ट्रांच्या पुढाकाराने मानव अधिकारांच्या रक्षणासाठी आलेले करार हे सदस्य राष्ट्रांवर बांधिल नाहीत. त्यांच्यावर स्वाक्षरी करणे अथवा त्यांना नाकारणे हा प्रत्येक राष्ट्रांच्या इच्छेचा भाग आहे. त्यासाठी त्यांच्यावर जबरदस्ती केली जाऊ शकत नाही. परिणामी मानव अधिकारांशी

संबंधित अनेक करारांवर सदस्य राष्ट्रांनी स्वाक्षण्या केलेल्या नाहीत. अनेक करार असे आहेत की ज्यावर स्वाक्षरी केल्यानंतर ही त्या करारातील तरतुदींचे पालन करणे त्या राष्ट्रांवर बंधनकारक नाही.

5. दंडात्मक कारवाईची तरतूद नाही : मानव अधिकारांच्या उल्लंघनातील दोषी राष्ट्रांवर दंडात्मक स्वरूपाची कारवाई करण्याची तरतूद कोणत्याही करारात नाही. या तरतुदीच्या आधारे राज्यांवर टिका, निषेध आणि शेवटचा पर्याय म्हणून निर्बंध या पलीकडे जाण्याचा अधिकार नाही. एखादे राज्य मानव अधिकारांच्या उल्लंघनासंदर्भात दोषी आढळल्यास प्रथम सामान्य स्वरूपाच्या सूचना देणे आणि उपाययोजना सुचविणे ही प्रक्रिया अवलंबिली जाते. पण जर राज्य याकडे दुर्लक्ष करत असेल तर दंडात्मक कारवाई करणे हस्तक्षेप करणे आता तरतुदी या करारांमध्ये नाही. शिक्षेचा अभाव असल्यामुळे राज्ये साहजिकच सुचनांचे आणि करारातील तरतुदींचे गांभिर्य पालन करीत नाहीत.

उपाययोजना :

- प्रत्येक राष्ट्रांतील जनतेत मानवी हक्कांबाबत जागृती निर्माण करणे.
- प्रत्येक राष्ट्रांच्या राज्यघटनेत मानवी हक्कांचा समावेश करून त्यांची प्रखर अंमलबजावणी करणे.
- प्रत्येक व्यक्ती, प्रत्येक राष्ट्रांची भूमिका ही मानवी हक्कांच्या बाबतीत एकच असावी.
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील मानवी हक्कांसंबंधीच्या सर्व करारात, संस्थान समन्वय निर्माण करण्यासाठी एकविशेष संस्था निर्माण करावी.
- मानवी हक्कांच्या बाबतीत सुजागृत राष्ट्रांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या माध्यमातून इतर राष्ट्रांवर मानवी हक्कांची सक्ती हळूहळू व विशिष्ट गतीने वाढवत जावून शेवटी संपुर्ण सक्ती करावी.
- कायद्याची योग्य अंमलबजावणी करणे.

संदर्भ :

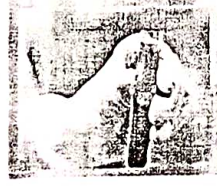
- 1) देवळाणकर, डॉ. शैलेंद्र, प्रथमावृत्ती, डिसेंबर, २००८, संयुक्त राष्ट्रे: आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील बदलती समिकरणे आणि संयुक्त राष्ट्रांची भूमिका, पुणे, प्रतिभा प्रकाशन
- 2) Garg V.K., First Edition, 2011, Minority Rights, Delhi, Alfa Publication
- 3) भारतीय राज्यघटना – तुकाराम जाधव, युनिक अकॅडमी, पुणे.
- 4) भारतीय राज्यघटना – भा.ल.भोळे
- 5) भारतीय राज्यघटना – घांग्रेकर
- 6) स्वराज्य संस्था – प्रा. गोविंद यमलवाड
- 7) स्पर्धा परीक्षा नोकरी संदर्भ जुलै २००८, आनंद पाटील, पुणे

COVID - 19 CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN INDIA

कोविड - 19

भारतासमोरील आव्हाने आणि संधी

डॉ. जयशंकर वाणी - डॉ. शिवाजी पाटील

कोविड-१९ व ग्रंथपालाची भूमिका

- डॉ प्रतिभा लक्ष्मण वराडे

ग्रंथपाल, दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय
मलकापूर, जि. बुलडाणा

नैसर्गिक आपत्ती किंवा अन्य कारणाने दैनंदिन जीवन ठप्प होण्याची वेळ आल्यास त्याचा परिणाम सामान्यापासून असामान्य, मुलापासून वृद्धापर्यंत, निर्धनापासून सधनापर्यंत, निरक्षरांपासून उच्चशिक्षितांपर्यंत, व्यक्तीपासून समूह, समाज, गाव, नगर, महानगर, देश विदेश, संपूर्ण विश्वावर होतो. या मधुन सुटका कशी करुन घ्यावी हा एकच विचार सर्वांच्या मनात घोंगावत असतो व प्रत्येक व्यक्ती, संस्था, शासन, प्रशासन आपआपल्या क्षमतेनुसार त्यावर मात करण्यासाठी प्रयत्न करीत असतात.

आपत्ती म्हटली की तीला झेलावेच लागते. आजपर्यंत जगाच्या इतिहासात अनेक नैसर्गिक आपत्ती आल्या व त्यावर मातही करण्यात आली. परंतु अश्याप्रकारे मानवाच्या आरोग्याच्या संदर्भात सार्वजनिक स्वरूपाची आपत्ती आल्यास ती सर्व जगाला आपल्या कवेत घेते. त्यावेळेस मात्र मानवी जीवनावर भयंकर वाईट परिणाम होऊ शकतो. संपूर्ण समाज व प्रशासन हतबल ठरते. अश्याही परिस्थितीत शेवटी आपले धैर्य ढासळू न देता आत्मविश्वासाने त्यावर कशी मात करता येईल यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक असते. ज्यामध्ये आपातग्रस्त व्यक्तींना समुपदेशन, त्यांची वैद्यकीय तपासणी, त्यांना तात्काळ पुरवाव्या लागणाऱ्या सोई सुविधा उपलब्ध करुन देण्याचा प्रयत्न केला जातो. आज कोविड-१९ या कोरोना महामारीने जगात तांडव माजवला आहे. अमेरिका व युरोपीयन राष्ट्रामध्ये कोरोनामुळे भयंकर स्थिती निर्माण झाली आहे तर आशिया व अन्य खंडातही कमी अधिक प्रमाणात कोरोना महामारीचा प्रसार सुरुच आहे. जगातील प्रत्येक प्रसारमाध्यमाद्वारे कोरोना या महामारीवर विविध चर्चासत्र आयोजित करण्यात येत आहेत. सर्वांचा उद्देश या महामारीतून मानवजातीला वाचविणे हा असून त्यासाठी ह्या आजाराचा प्रसार होणार नाही, गर्दी होणार नाही, अशी व्यवस्था करणे, लॉकडाऊन करुन लोकांना एकदुसऱ्याच्या संपर्कात येणार नाही यासाठी सर्वोतोपरी प्रयत्न करणे, आवश्यक त्यांच्या वैद्यकीय तपासणी करणे, संसर्गग्रस्त व्यक्तीवर उपचार करणे, क्वारंटाईन करणे इत्यादी प्रकारच्या उपाययोजना करणे दुरापास्त झाले आहे.

आपल्या भारत देशात साधारणपणे मार्च २०२० मध्ये कोरोनाची बाधा झालेले

रुग्ण आढळायला लागले. व त्याची गंभीरता लक्षात घेता २२ मार्च २०२० पासून लॉकडाऊन लागू करण्यात आले. या आजाराची प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे हा साथीचा आजार असून संसर्गाने याचा प्रसार होत असतो. शिवाय यावर आज कोणतीही मान्यताप्राप्त प्रतिबंधात्मक लस किंवा औषधोपचार उपलब्ध नाही. शिवाय याची लक्षणे सर्वसामान्य ताप, सर्दी, खोकला, घसा दुखणे इ. असल्यामुळे सहजपणे लक्षात येत नाही. त्यामुळे असा कोरोनाग्रस्त व्यक्ती सर्वसामान्याच्या संपर्कात जरी आला तरी त्याचा संसर्ग होऊ शकतो. शिंकल्याने, खोकल्याने, स्पर्शाने या आजाराचे विषाणू दुसऱ्या व्यक्तीच्या शरीरात नाक, तोंड या द्वारे श्वसननलीकेवर आक्रमण करून फुस्फुसावर परिणाम होऊन व्यक्तीला श्वास घेणे कठीण झाल्याने मृत्यू ओढवू शकतो. त्यामुळे या आजाराची भिती सर्व सामान्य व्यक्तीच्या मनात निर्माण होते. मात्र काही प्रतिबंधात्मक उपाय केल्यास जसे की घरातच थांबणे, आवश्यक असेल तेव्हाच घराबाहेर पडणे, घराबाहेर पडतांना मास्कचा वापर करणे, बाहेर जातांना व परत येतांना सॅनीटायझरचा वापर करणे तसेच सतत साबणाने हात धुणे, इ. मुळे आपण या आजाराचा प्रसार रोखण्यात यशस्वी होऊ शकतो. शासन यंत्रणेने या बाबतची जनजागृती सर्वसामान्य नागरीकांमध्ये केल्यास समाजामध्ये लोक जबाबदारीने वागतील. आवश्यक तेव्हा स्वतः विलगीकरण कक्षात दाखल होतील.

आज संपूर्ण जगात कमी अधिक प्रमाणात लॉकडाऊन लागू करण्यात आले आहे. आपल्या देशात लॉकडाऊनचा ४था टप्पा लागू आहे. मार्च पासून लोक घरातच लॉकडाऊन आहेत. असे असतांना कोरोना पॉझिटीव्ह रुग्णांची संख्या झपाट्यानी वाढतच आहे. त्यातही ही संख्या महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्रातील मुंबई, पुणे, नाशिक, मालेगाव, जळगाव, औरंगाबाद, अकोला, यवतमाळ, नागपूर या शहरामध्ये सर्वाधिक आहे. यावरून असे स्पष्ट होत आहे की हा आता ग्रामीण भागापेक्षा शहरी विशेषता महानगरामध्ये अधिक प्रमाणात आहे. महानगर किंवा शहरामध्ये वास्तव्यास असणाऱ्या व्यक्ती ह्या सुशिक्षित व समजदार म्हणून ओळखल्या जातात. यांना या आजाराविषयीची लक्षणे प्रतिबंधात्मक उपाय, घ्यावयाची काळजी आजाराविषयीची गंभीरता याविषयी जागृती करणे आवश्यक आहे. तसेच नियमित समुपदेशन करणे गरजेचे आहे. तश्या प्रकारचा प्रयत्न विविध प्रसारमाध्यमातून केला जात असतांनाही बाधितांचा आकडा सतत वाढत आहे. आज लॉकडाऊनमुळे बहुतांश लोक घरातच अडकले असल्यामुळे वर्तमानपत्र, मासिके प्रत्यक्ष स्वरूपात उपलब्ध होणे दुरापास्त झाले आहे. त्यामुळे या संदर्भातील संपूर्ण अद्यावत माहिती ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल मग ते शिक्षणक्षेत्रातील असो, सार्वजनिक

ग्रंथालयातील असो. सर्वांनी कोरोना या आजाराविषयीचे प्रबोधन करण्यासाठी पुढे यावे व वर्तमानपत्र, मासिके इ. सोशल मिडियाचा (E mail, Whatsapp, Facebook, Twitter) वापर करून समाजामध्ये प्रसारित करून जनजागृती करता येऊ शकते. ग्रंथपाल यांनी कोरोनाचा प्रसार अधिक होऊ नये यासाठी कराव्या लागणाऱ्या उपाययोजनांची व उपचाराची माहिती आपल्या वाचकांच्या E mail, Whatsapp, Facebook, Twitter ह्या माध्यमातून उपलब्ध करून द्यावी की ज्यामुळे त्यांचा वाचक याविषयी गंभीरतेने जागृत होवून या आजाराच्या प्रसारास प्रतिबंध घालू शकेल. आज प्रत्येक युवकाजवळ अॅन्डरॉइड मोबाईल, इन्टरनेट उपलब्ध असून त्यांच्या उपयोगही युवक वर्गाला करता येतो. त्यामुळे ग्रंथपाल यांनी युवक वर्गाच्या माध्यमातून त्यांच्यासह त्यांचा परिवार, मोहल्ला व गावचे संरक्षण करण्यास आवश्यक ती माहिती जनजागृतीसाठी प्रसारीत केली पाहिजे.

कोविड-१९ या महामारीमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीत जास्तीत जास्त लोक घरातच अडकल्यामुळे व्यवसाय ठप्प झालेले आहेत. शाळा, महाविद्यालये, पूर्णपणे बंद आहेत. या परिस्थितीत शालेय व महाविद्यालयीन विद्यार्थी यांना त्यांच्या अभ्यासक्रमाशी निगडित माहितीसाहित्य, लेख, ऑडिओ-व्हिडीओ क्लिप्स, विशिष्ट अभ्याससाहित्याच्या लिंक पाठवून त्यांच्या अभ्यासात हातभार लावता येऊ शकतो.

खाजगी कार्यालये, कारखाने, छोटेमोठे उद्योगधंदे सुध्दा बंद आहेत. व त्यांचे उत्पन्न डुबल्यामुळे फार मोठे नुकसान झाले आहे. परिणामी भयंकर मंदीचे सावट सर्वत्र पसरले आहे. अनेक कामगारांचा रोजगार व नोकऱ्या यांच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अशा परिस्थितीत छोटे मोठे व्यापारी व कामगारवर्ग यांच्यासाठी हा फार मोठा धक्का असून त्यांना मानसिक आधाराची फार मोठी आवश्यकता आहे. या परिस्थितीत मानसिक आधार देण्यासाठी, त्यांना काही प्रेरणादायी साहित्याचे वितरण सोशल मीडियाद्वारे करता येऊ शकते. त्यांना निराशवादापासून उभारण्यासाठी काही करमणूक साहित्य सुध्दा वितरीत करता येईल.

कोविड-१९ कोरोनाविषयीची सविस्तर माहिती कोटून व कश्याप्रकारे उपलब्ध करून द्यावी, कोणत्या साईटवर व कुठे कुठे उपलब्ध होवू शकते या विषयीचे सविस्तर ज्ञान ग्रंथपाल यांना असतेच त्यामुळे ग्रंथपाल या आजाराच्या इतिहासासह वर्तमान व भविष्यात उद्भवणारी परिस्थिती कशी असू शकते इत्यादीची माहिती विविध साधने/शोध प्रक्रियेतून शोधून ती आपल्या वाचकांना उपलब्ध करून देवू शकते. त्यामुळे आजच्या कठीण परिस्थितीत माहितीचे स्रोत म्हणून ग्रंथपाल यांच्याकडे बघितले जाते. ग्रंथपाल यांनी अश्या प्रकारे आकस्मितपणे उद्भवणाऱ्या

आपत्तीजनक परिस्थितीचा सर्वसामान्य नागरीकांनी कश्याप्रकारे सामना करावा यासाठी आवश्यक असणारी माहिती उपलब्ध करून द्यावी. ज्या माहितीमुळे लोक या आजाराच्या संसर्गापासून स्वतःचा बचाव करू शकतील व इतरांनाही कोविड-१९च्या संसर्गापासून बचाव करण्यास मार्गदाता बनू शकतील. मात्र हे सर्व करीत असतांना ग्रंथपाल यांना सतत जागृत राहणे आवश्यक आहे. बऱ्याचदा अर्धवट किंवा चुकीची माहिती विनाशास कारणीभूत ठरू शकते. त्यामुळे अद्यावत, वास्तव, विश्वसनीय माहितीचे प्रसारण व प्रसार करून कोरोनाचा प्रार्दुभाव रोखण्यास ग्रंथपाल महत्वाची भूमिका निश्चितच पार पाडू शकतात.

कोविड-१९ मुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळे सर्वत्र स्मार्टफोन, इंटरनेट, ई-सर्विसेस वापरण्याचा सर्वसामान्य नागरिकांना सराव झाला आहे. प्रत्यक्ष भेटणे जरी शक्य नसले तरी आपआपल्या घरूनच एकमेकासोबत संपर्कात राहणे यामुळे शक्य झाले आहे. या परिस्थितीमुळे निर्माण झालेला हा फार मोठा सकारात्मक बदल दिसून येतो व यामुळेच ग्रंथपालांना या माध्यमाद्वारे समाजापर्यंत पोहचणे अधिक सुकर झाले आहे. भविष्यातही हा कल कायम राहून त्यात अधिकाधिक वाढ होण्याची शक्यता दिसून येत आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. दैनिक देशोन्नती, लोकमत
२. सह्याद्री वाहीनी
३. आजतक वाहीनी
४. इंटरनेट सेवा

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी

मुख्य संपादक
प्राचार्य. डॉ. आय. डी. पाटील
संपादक
प्रा. डॉ. आर. एन. शेवाळे
प्रा. पी. एम. सोनवणे

अथर्व पब्लिकेशन्स

कामगार चळवळ

प्रा.विजय किसनराव पिंगळे
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर जि. बुलडाणा

सारांश :

समाजातील प्रत्येक घटक हा त्या राज्यातील विकास घटकांमध्ये महत्वाचा असतो. विशेषतः लोकशाही शासन प्रणालीत राज्यातील सर्व घटकांना त्यांच्या विकासाची संधी उपलब्ध करून देवून त्यांच्या समस्या प्रकर्षाने सोडविण्याचा प्रयत्न तत्कालीन शासनाकडून केला जात असतो. भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात कामगारांचे प्रश्न त्यांना देता येणाऱ्या सोयी सुविधा यासाठी विविध कामगार संघटना तथा कामगार नेत्यांनी अनेक प्रयत्न केले, संघर्ष केले व न्याय संघर्षामधून कामगार चळवळींचा उदय होवून कामगार हिताचे अनेक कामही करण्यात आले त्यामुळे आज कामगारांना सुरक्षितता व समाधान लाभत आहे.

प्रस्तावना :

कामगारांच्या बाबतीत असे म्हटल्या जाते की ही पृथ्वी शेषनागाच्या डोक्यावर उभी नसून ती काम करणाऱ्या कामगारांच्या तळहातावर उभी आहे त्यामुळेच तिचे अस्तित्व टिकून आहे. अर्थात कामगारांचे स्वयंकरणे आपआपल्या राष्ट्रात सर्व मानव व मानवेत्तर प्राण्यांसाठी आवश्यक असणारे विविध उद्योग व्यवसायासह त्यांच्या भरपोषणासाठी आवश्यक असणारे सर्व घटक उपलब्ध करून दिला. त्यामुळे इतर सर्व सामाजिक घटकांसोबतच कामगार या घटकांचे महत्त्व सर्वश्रुत आहेत. देशातील कामगारांच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीने अभ्यास केला असता आपल्या असे निदर्शनास येईल की, साधारणपणे २० व्या शतकात इंग्रज राजवटीत या प्रश्नांकडे विशेषत्वाने लक्ष दिल्या गेले. ब्रिटीशांनी भारतीयांना पाश्चात्य शिक्षणाची द्वारे खुली करून अनेक घरात शिक्षितांचे प्रमाण वाढले. त्यामुळे इतर समाज घटकांप्रमाणे कामगार क्षेत्रातही शिक्षित लोक येवू लागले. मुलतः भारतात सर्वाधिक कामगार हे शेती तथा शेतीवर आधारित उद्योगधंद्यात कार्यरत होते तर काही प्रमाणात ते मुंबई, मद्रास, कलकत्ता या सारख्या मोठ्या शहरात उद्योग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गिरणी कामगार कारखाना, कंपनी अश्या क्षेत्रात कार्यरत होते त्यामुळेच भारतात सर्वात प्रथम कामगार चळवळीचा उदय मुंबईतच झाल्याचे निदर्शनास येते. याच दरम्यान भारतात स्वातंत्र्य चळवळीने जोर धरला होता. स्वातंत्र्य चळवळीत महिला कामगार, युवक, ग्रामीण आदीसहीत नागरीक मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाले. स्वातंत्र्य चळवळीतूनच मग न्याय व

हक्क सारख्या बाबी प्रकर्षाने उदयास येवुन त्यासाठी लढा उभारला जावू लागला. माग तो स्वकीय जमिनदार भांडवलदार किंवा कारखानदार असेल. या सर्व लढ्याचे नेतृत्व अश्याच व्यक्तीने केले ज्यांचा संबंध स्वातंत्र लढ्यात व समाज सुधारनेच्या चळवळी सोबत प्रत्यक्ष येत असे. मुंबईत १८८४ मध्ये एन. एम. लोखंडे यांनी मुंबई मील संघाची केलेली स्थापना ज्यांच्या मागणी नुसारच १८९१ मध्ये पहिला कंपनी कायदा अस्तित्वात आला. ज्या कायद्याने कामाचे तास निश्चित केली. यानंतर १९२१ मध्ये इंडियन ट्रेड युनियन ॲक्ट पास झाला या कायद्याने मुंबईतील कामगाराकरीता डेप्युटी कमीशनरची नेमणूक करण्यात आली. १९३८ च्या कायद्याने इंडस्ट्रीयल कोर्टची स्थापना होऊन कामगारांचे प्रश्न सोडविण्याची स्वतंत्र सोयीसाठी ज्यामुळे कामगारांच्या शोषणाला आळा बसला. १९१० मध्ये सामाजिक सेविका व इ. स. १९१७ मध्ये श्रीमती अनुसया बेन यांच्या अध्यक्षतेखाली अहमदाबाद येथे कापड गीरणीतील कामगारांची श्रमिक संघाची स्थापना केली. १९२० मध्ये अखिल भारतीय श्रमिक संघाची स्थापना करण्यात आली. १९१८ मध्ये श्री. बी. पी. वाडीया यांच्या नेतृत्वाखाली डॉ. अॅनी बेझंट यांच्या सहकार्यानि मद्रास श्रमिक संघाची स्थापना करण्यात आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मंजूर पक्षाची स्थापना करून कामगारांना विविध सोयी सवलती मिळविण्यासाठी सभा आंदोलने केली. १९३८ मध्ये मुंबई विधी मंडळात औद्योगिक कलहाचे विधेयक मांडले तर १९४२ मध्ये व्हाईसरायच्या एक्सीकेटीव्ह कौन्सीलचे सदस्य असतांना प्रथम श्रमिक सनद तयार केली. जी पुढील काळात कामगार वर्गासाठी योजना आखायला मार्गदर्शक ठरली. २० जुलै १९४२ च्या नागपूर येथील भरविण्यात आलेल्या परिषदेत कामगार व अस्पृष्य महिलांच्या संदर्भात काही महत्वपूर्ण ठराव पास करण्यात आले ज्यामध्ये गिरणी मजूर, बीडी मजूर, रेल्वे कामगार यांना इतर नोकराप्रमाणे वर्षातून २१ दिवसाची कॅज्युअल व एक महिन्याची हक्काची रजा मिळावी दुखापतीस भरपाई मिळावी. तर १९ एप्रिल १९४६ साली मध्यवर्ती कायदे मंडळात कमीत कमी मजुरी व कामगारांची संख्या किती असावी या संबंधी बील मांडले ज्याचे पुढे १९ फेब्रुवारी १९४८ ला कायद्यात रूपांतर झाले.

स्वातंत्रोत्तर काळ :

समाजातील सर्व घटकांचा सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने चालना स्वातंत्रोत्तर काळातच खऱ्या अर्थाने अधिक मिळाली. संविधानातील कल्याणकारी राज्याची संकल्पना व नितीदर्शक तत्वांच्या आधारे समाजातील प्रत्येक घटकांच्या उत्कर्षासाठी वेगवेगळी मंत्रालय व त्याद्वारे विविध कल्याणकारी योजना व मंडळे अस्तित्वात आली. त्याचप्रमाणे विविध चळवळी निर्माण झाल्या. शासनाच्या

कल्याणकारी योजना राबविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात मनुष्यबळाची आवश्यकता भासू लागली. मग ते औद्योगिक क्षेत्र असो अथवा सामाजिक क्षेत्र असो औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांना सामाजिक सुरक्षा मिळावी त्यांचे कामाच्या तासाचे नियोजन, मध्यंतर सेवा भर्ती, नुकसान भरपाई इ. विषयी अनेक कायदे करण्यात आले. ज्यामुळे कारखानदार, मालक यांच्या विषयी कामगारांच्या मनात आदराची भावना निर्माण होवून औद्योगिक क्रांतीच घडून आली. प्रत्येक कामगार अथवा कर्मचारी यांना आपण सुरक्षित असल्याची भावना निर्माण झाल्याने अधिकाधिक युवक तथा महिला सुध्दा औद्योगिक क्षेत्राकडे वळल्या त्यामुळे त्यांच्या भविष्याची काळजी घेणे शासनाला भाग पडले. आजच्या स्थितीत कामगाराचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केल्यास आपणास खालील प्रमाणे करता येतील त्यांना मिळणाऱ्या सुविधा व त्यांच्या समस्या यावरही प्रकाश टाकता येईल.

कामगाराचे वर्गीकरण :

१. कायम स्वरूपी काम करणारे कर्मचारी/कामगार :

यामध्ये अशा कामगार किंवा कर्मचारी वर्गाचा समावेश होतो जे शासकीय सेवेत कार्यरत आहेत व ज्यांना शासनाचे अनुदान मिळते अशा अनुदानित सेवा किंवा संस्था अशा कर्मचारी वर्गाला शासनाने कर्मचाऱ्यांचे नियमित वेतन सुरक्षा प्रदान केली आहे. तथा कर्मचाऱ्यांच्या विविध संघटनांच्या माध्यमातून त्यांचे हक्क व अधिकार शासनासेवेत चर्चा करून मिळविण्यास यशस्वी होत आहे.

२. अस्थायी किंवा कंत्राटी कर्मचारी/कामगार :

शासनाच्या विविध योजना राबविण्यासाठी शासकीय नियमित सेवेत असलेल्या कर्मचारी यांचेशिवाय इतर कर्मचाऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात आवश्यकता असते. अशावेळी अल्पकालीन योजनासाठी अस्थायी किंवा कंत्राटी कर्मचारी यांच्या नियुक्ती करण्यात येतात. अशा कर्मचाऱ्यांना शासन एका निश्चित मानधनावर नियुक्त करून त्यांची सेवा घेतली जाते. परंतु अशा कर्मचाऱ्यांच्या अनेक समस्या असतात. त्या सोडविण्यासाठी मग संघटना स्थापना करून त्या संघटनेच्या माध्यमातून न्याय मागविण्यासाठी संघर्ष करतात. जसे की कंत्राटी कामगार संघटना, अंगणवाडी, आशा इ. अशा प्रकारच्या विविध केंद्रीय योजनामधील ५० लाखापेक्षा अधिक कामगारांनी १७ जानेवारी २०१८ रोजी देशव्यापी संप केले, निदर्शने केली. देशातील सर्व १० केंद्रीय कामगार संघटनांनी हा संप जाहीर केला होता. त्यांच्या प्रमुख मागण्यामध्ये केंद्र सरकारच्या योजनामधील स्वयंसेवकांना कामगार म्हणून मान्यता द्यावी, किमान वेतन, निवृत्ती वेतन मिळावे अशी शिफारस भारतीय कामगार परिषदेने २०१३ मध्ये केली. या

शिफारशीमध्ये सेवकांना कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी व कर्मचारी राज्यविमा योजना यांचा लाभ मिळावा. केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी केंद्रीय अर्थसंकल्पात पुरेशी वित्तीय तरतुद केली जावी. आवश्यक तेवढ्या सुविधा पुरविल्या जाव्यात आणि अंमलबजावणीच्या पातळीवर बिगर सरकारी संस्थांच्या सहभागाद्वारे या योजनांचे खाजगीकरण करण्याचे प्रयत्न थांबवावेत अश्या मागण्या संपात गेलेल्या कामगारांनी केल्या.

३. औद्योगिक क्षेत्रातील कामगार :

सामाजिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांप्रमाणेच औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. औद्योगिक क्षेत्रात आज यंत्रांच्या वाढत्या वापरामुळे अकाळी आजारपण, अपंगत्व, मृत्यू इत्यादींचे प्रमाण वाढले. अशावेळी कामगारांना सर्व प्रकारची मदत करण्याची जबाबदारी स्वतः कामगार यांचेसह मालक व सरकारची असते. भारतीय राज्यघटनेच्या ४१ व्या कलमानुसार सरकारने सामाजिक सुरक्षा उपाय करावे असे अपेक्षित आहे. त्याप्रमाणे कामगारांना आजारपणात पगारी रजा, अपघात, शारीरिक अक्षमता, वृद्धत्व इ. मध्ये कामगारांना मदत मिळते. ही धोरण राबविण्यासाठी सरकार खालील प्रमाणे सामाजिक सुरक्षा कायदांची अंमलबजावणी करित आहे.

अ. नुकसान भरपाई देण्याबाबतचा कायदा १९२३ :

या कायदानुसार कामगार कामावर असतांना अपघातामुळे अपंगत्व आल्यास किंवा मृत्यू झाल्यास त्याला किंवा त्यांच्या कुटुंबियांना नुकसान भरपाई दिली जाते.

ब. कामगार राज्य विमा कायदा १९४८ :

कामगारांच्या गरजा, आजारपणात मदत व्हावी यासाठी प्रत्येक कामगारांच्या विमा असावा अशी अपेक्षित आहे परंतु याला कामगार तथा मालक यांनी फारसा प्रतिसाद दिला नाही.

क. भविष्य निर्वाह निधी १९५२ :

सेवानिवृत्त व महातारपणात आर्थिक मदत व्हावी या उद्देशाने १९५२ मध्ये हा कायदा काढण्यात आला. परंतु १ नोव्हें. २००५ पासून ही योजना बंद करण्यात येवून अंशिक तत्वावर ती नव्याने सुरू करण्यात आली.

ड. मातृत्व काळातील लाभ १९६१ :

या कायदानुसार केंद्र व महाराष्ट्रात स्त्री कामगारांना त्यांच्या बाळंतपणापूर्वी व बाळंतपणानंतर सवेतन रजा मिळते.

इ. ग्रॅज्युइटी देयक कायदा १९७२ :

कामगारास सेवा निवृत्तीनंतर आर्थिक मदत व्हावी या उद्देशाने हा कायदा पास करण्यात आला आहे. या कायदानुसार जेवढी वर्ष नोकरी केली असेल त्या प्रत्येक वर्षातील १५ दिवसाच्या पगाराइतकी एकूण रक्कम ग्रॅज्युइटी म्हणून मिळते.

कामगार चळवळीमधून कामगारांना अपेक्षित सुविधा :

- १) अपघात व अपंगत्वाच्या स्वरूपात आर्थिक मदत
- २) कामाच्या ठिकाणी आरोग्य वर्धक वातावरण
- ३) वृद्धत्व काळातील पेन्शन योजना
- ४) नैसर्गिक आपत्ती काळातील सवलती
- ५) कामगारांच्या पाल्यांना मिळणाऱ्या शैक्षणिक सुविधा
- ६) सर्व प्रकारच्या रजा मिळणे.
- ७) आरोग्य सुविधा

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) महाराष्ट्रातील चळवळी - प्राचार्य संभाजी देसाई
- २) समाजकल्याण प्रशासन - डी.आर.सचदेव
- ३) सामाजिक चळवळी - घनश्याम शाह
- ४) सामाजिक चळवळी - नंदा पांगुळ
- ५) योजना मासिक - माहिती व प्रसारण मंत्रालय मुंबई
- ६) परीवर्तनाचा वाटसरू - अभय कांता
- ७) उद्योजक मासिक - एम.आय.डी.सी. औरंगाबाद
- ८) मानवी हक्क - सुरेश भालेराव